

ВІД РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИКИ РЕЛІГІЙНОГО СЛОВА – ДО ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ковтун Альбіна

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

albkovtun500@gmail.com

Вплив релігійного чинника на збагачення лексико-семантичного потенціалу української мови завжди був значним. Від початку християнізації її поповнило чимало слів, утворених шляхом вторинного освоєння релігійної лексики за межами її рідної стихії. Передусім «сфера релігійних понять являла собою джерело метафоричних інновацій» [Тараненко 1980: 8], наприклад: *апостол* «перен. послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» [СУМ-1: 29], *Біблія* «розм. книга, яка містить інформацію, важливу для певного роду зацікавлених осіб» [СУМ-20], *богомаз* «розм.-зниж. поганий художник» [СУМ-1: 65], *молитися* «перен. «захоплюватися ким-, чим-небудь, схилитися перед кимсь, дуже любити когось» [СУМ-1: 558], *паломництво* «перен. мандрівка для відвідання кого-, чого-небудь великою кількістю шанувальників, прихильників» [СУМ-1: 713], *пісний* «перен. неродючий (про ґрунт)» [СУМ-1: 785], *проповідь* «перен. публічний виступ на яку-небудь тему» [СУМ-1: 917], *секта* «перен. група осіб, яка замкнулася в своїх вузьких групових інтересах» [СУМ-1: 1034] та ін. Однак вузькогалузєва лексема за межами фахової сфери «уживлюється» (детермінується) в загальну мову не лише метафорним шляхом, а й узагальненням спеціальних значень (УМЕ: 139–140), спричиненим відходом від попереднього денотата через постійне розширення денотативного простору [Ермакова 2006: 26].

У дослідженнях вітчизняних мовознавців частіше можна натрапити на аналіз звуження семантики під час виникнення релігійної лексики (наприклад, В. Німчук – *грѣхъ* [Німчук 1983: 51], Н. Пуряєва – *съсудъ* [Пуряєва 2001: 48], Ю. Осінчук – *облачатиса* [Осінчук 2009: 91] та ін.). Маємо на меті проаналізувати історію розширення значень ад'єктивів *духовний* і *поганий* в українській мові у процесі переходу від релігійної семантики до загальноновживаної.

За нашими спостереженнями, основну частину релігійних лексем київськоруського періоду характеризує християнська семантика, а секуляризовані значення були прирощені після київськоруського періоду. У київськоруській мові слово *ДЪХОВНИИ* позначало лише церковні поняття. Цю лексему у значенні «церковний» тоді активно використовували у словосполуках: *ДЪХОВНИИ ОТЬЦЪ, ДЪХОВНИИ ДѢТИ, ДЪХОВНИИ СЫНЪ, ДЪХОВНИА ГРАМОТА* [МСДРЯСр, I: 747]. У староукраїнській мові XIV – XV ст. цей ад'єктив так само продовжив функціонувати з релігійною семантикою: *духовный* «який належить до духовенства» [ССУМ, I: 332], проте уже в XVI – XVII ст. поряд із багатьма церковними значеннями (*духовный* «який стосується духовенства, церкви, церковного законодавства», «який належить, присвоюється служителям церкви», «який стосується релігії, християнської віри», «який стосується релігійного культу», «про провідників, наставників у вірі», «який походить від Бога, належний йому», «у мн. Священнослужителі» [СУМ-28, VIII: 231–234]) словник репрезентує розширене значення, пов'язане і з нерелігійною сферою, – «який стосується внутрішнього світу, духа, душі». Прислівник *духовне / духовно*, окрім релігійного значення «стосовно релігії, церкви», також має секуляризоване пряме значення «стосовно психічного життя людини, її морального світу» [СУМ-28, VIII: 230–231] – наслідок розширення релігійного значення. У такий спосіб мовці демонстрували внесення церковно-релігійних приписів до загальної системи норм і принципів моралі, вважаючи дотримання їх ще й основою здоров'я людини. Судячи з прикладів, уміщених у словнику Б. Грінченка, лексему *духовний* у XIX ст. характеризувало два семантичні наповнення – і релігійне, і світське [СУМГр, I: 459]. Новітні словники також віддзеркалюють розмежування «нерелігійне – релігійне» з тією різницею, що першу позицію в дефініції відводять розширеному значенню з нерелігійного світу – «пов'язаний із внутрішнім психічним

життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом», а друге – з релігійного «який стосується релігії, церкви, належний їм; *протил.* світський» [СУМ-1: 260].

Однак зауважимо, що нерідко в сучасному мовленні ад'єктив *духовний* демонструє подальше оновлення семантики. Уходичи до словосполук, він створює низку нових лексико-семантичних єдностей, напр., словосполукою *духовний батько* у значенні «перен., уроч. учитель, провідник» образно іменують Т. Шевченка (...*духовний батько нації* (Вісник Розділля, 2009, № 8); *Шевченко є духовним батьком нації* (Ю. Андрухович); ...*духовний батько українського народу* (Гетьман, 2011, №1–2) та будь-кого з авторитетних осіб (*І, зізнавшись, що ця людина (Є. Сверстюк. – А. К.) була для неї духовним батьком, опертям у житті, Віра Йосипівна навела слова Івана Михайловича Дзюби: А тепер нам належить почути його. Це є наш обов'язок* (День, 2015, № 4). Додаванням означення *духовний* до лексеми *батько* вивершено сукупність кращих, гідних поваги якостей наставника, учителя: крім актуалізованої сукупності сем 'початок', 'мудрість', 'досвід', 'опікунство, заступництво', 'наставництво' та ін. метафорного значення лексеми *батько* «перен. основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін.» [СУМ-1: 46], здійснено акцент на надійності, живучості, нетлінності та неспростовній цінності ідей, поглядів, прагнень чогось або кого-небудь. Вважаємо, що у словосполучі *духовний батько* лексема *духовний* набуває нового значення – «перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві». Якщо порівняти це значення зі словниковою дефініцією «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом (на противагу її фізичній, тілесній сутності» [СУМ-1: 260], то помітне «поліпшення» значення одночасно з його звуженням як один із можливих результатів змін значення, оскільки актуалізовано інноваційні для лексеми *духовний* експресивно-оцінні семи 'багатий', 'високий', 'зразковий', 'абсолютний', 'винятковий' та ін.

Перифраза *духовний батько* «перен., уроч. учитель, провідник» з лексемою *духовний* у цьому ж «поліпшеному» значенні в ЗМІ зазвичай не лише набуває конкретики в характеристиці визнаних мовцями особистостей за їхню світоглядну позицію, а може перетворитися на загальну вторинну назву особи, пов'язаної зі служінням релігійному культу: *Адже для того, щоби здійснити своє історичне призначення – об'єднати під омофором єдиного духовного батька Правобережну та Лівобережну Україну – проголошення Патріархату мало би спиратися на певну історіософську концепцію. Концепцію, яка допомогла б Сходу та Заходу, відмовившись від регіональної самодостатності, пізнати своє давнє коріння у Києві* (Дзеркало тижня, 2010, № 23). Однак у свідомості українців цю номінацію-словосполуку без контексту закріплено за Т. Шевченком, а те, що стосується інших шанованих осіб, вимагає уточнень.

Лексема *духовна* в аналогічному значенні додають до слова *матір*, яке може називати не одну людину, а сукупність людей, що, напр., проживають в одному місті, як у словосполучі *матір міст руських* «перен., уроч. Київ як столиця Київської Русі»: *Історія ніби зробила повне тисячолітнє коло і знову повернулася до Києва – духовної матері міст руських* (Дзеркало тижня, 2010, № 23). Номінація *духовна матір міст руських* увиразнює глибину образу цієї фраземи: стати головним містом великої київськоруської держави могло тільки прогресивне місто: з мудрою владою, демократичним ладом, високим розвитком освіти, культури та ін., тобто таке, яке було за щό поважати. Усі ці позитивні характеристики вміщує «поліпшене» значення лексеми *духовний*. Надихнути до нової невідомої діяльності, переконати повірити в щось нове може лише той, хто має авторитет, – *духовний двигун* «перен., уроч. той, хто надихає (ініціатор)»: *За словами «духовних двигунів» цього проекту – Бориса Войцехівського, народного художника, директора видавництва «Криниця» Леоніда Андрієвського та відомого громадського діяча Володимира Стадниченка, шевченківські і скovorодинівські світлиці повинні бути сьогодні в кожному навчальному закладі України – від занедбаної сільської школи до престижного університету* (Дзеркало тижня, 2010, № 24).

Слово *духовний* у «поліпшеному» значенні істотно розширило свої парадигматичні відношення – може стосуватися не лише людей: з його допомогою наголошують на чомусь

абстрактному, корисному для людини чи суспільства, напр., на туризмі в межах власної країни України – пізнавальному, позбавленому меркантильності на протигагу, напр. туризму європейською територією (подорожування Європою здебільшого асоціюють із немалим капіталовкладенням). Так, глава УГКЦ патріарх Любомир Гузар словосполучкою *духовний туризм* фігурально номінує *«перен.* подорожування для пізнання різних світоглядів, поглядів на життя»: *Тепер ситуація інакша: тепер просто ідіть і спілкуйтеся. Свідомо спілкуйтеся з людьми, з якими ви живете, працюєте, відпочиваєте. Такий собі внутрішній туризм. Духовний туризм. Дивіться на Україну у різних обставинах: на Волині, на Сумщині, на Донеччині, на Кіровоградщині – ті самі люди, з тими самими проблемами* (Дзеркало тижня, 2011, №5), де лексема *духовний* актуалізує оновлене, так само «поліпшене», значення *«перен.* пізнавальний, пов'язаний зі збагаченням внутрішнього психічного життя людини, позбавлений меркантильності».

Лексему *духовний* поєднують з абстрактними назвами в переносних значеннях (напр., *стіна, концтабір, здоров'я*), де ознаку *духовний* пов'язують із багатим внутрішнім психічним життям людини, високим рівнем інтелекту, моралі, прогресивними ідеями, свободою, оновленням тощо, тобто всім позитивним. Такі метафорні номінації-словосполучки прозорі за мотивацією: *духовна стіна* *«перен.* бар'єр для захисту власних (а отже, найкращих) цінностей – світоглядних, моральних, інтелектуальних» (За словами правника Володимира Василенка, всі розвинені країни спираються на націоцентричний світогляд у формуванні своєї політики, тому без побудови Української Духовної Стіни нам не зберегти свою державу. І ніякий «європейський вал» Яценюка без «стіни духовної» не захистить наших кордонів (Кримська світлиця, 2015, № 58); *духовний концтабір* *«перен.* цілковите обмеження морального, інтелектуального оновлення, свободи світоглядних позицій людини» (Її творчість підносить українську ідею на рівень світової культурологічної думки тим, що розробляє надзавдання нового тисячоліття: животрепетну проблематику остаточного, «недекоративного» виведення людської та національної особистості «із-під варті» наглядачів духовного концтабору, звільнення від постколоніального синдрому національної летаргії (Дзеркало тижня, 2005, № 10); *духовне здоров'я нації* *«перен.,* уроч. стан світогляду нації, розвитку її інтелекту, підтримання в ній моралі та позитивного психічного налаштування» (Турбуватися за духовне здоров'я нації, виховуючи її духовне здоров'я, не поспішає ніхто, бо ніхто зі «стурбованих» насправді не зацікавлений у тверезомислячому громадянинуві (Дзеркало тижня, 2011, № 37).

Закріплення «поліпшеного» значення для лексеми *духовний* підтверджено також актуалізацією її у вільних вживаннях та похідних *духовність, бездуховність, лжедуховність, знедуховлення*: *«Консерватори» навчили глядача своєї мови, лексики вітрини, естетики шнурка, таблиць «не чіпати руками». Навчили благоговіння перед високим, духовним* (Дзеркало тижня, 2005, № 8); *Духовність – це ідеал, до якого прагнула й прагне людина у її власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності* (Укр. літ. газета, 2012, № 3); *Поет з болісним переживанням повстає проти сірої атмосфери в суспільстві, коли громадяни стають жертвою бездуховності, гноблення душі, що веде до втрати неповторного «я» українця, просто чесною людини або її унікального таланту* (Дзеркало тижня, 2006, № 4); *«Хохли», якщо хитренько закриваєте очі на повсюдне попсове хамство (від «ректорів» чи інших агресивних «аудіоносіїв лжедуховності»)* (Дзеркало тижня, 2006, № 20); *Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від знедуховлення і розмивання* (Укр. літ. газета, 17.03.1994).

Діахронний аналіз розширення семантики ад'єктива *духовний* (київськоруське «церковний» → сучасне «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом»), що в сучасній українській мові супроводжується амеліорацією («поліпшенням») значення («перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві») засвідчує збереження традиційних аксіологічних параметрів указаної лексеми.

Ад'єктив **поганин** увійшов у київськоруську мову через старослов'янську («стсл. **поганъ** «варвар, кат; іноземний, варварський, поганський, язичницький» [ЕСУМ: 472]) у прикметниковому значенні «нехристиянський» та іменниковому «нехристиянин»: **Съ заранія въ пятокъ / потопташа поганяя плькы половецкыя, / и рассушясь стрѣлами по полю, / помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. 2. Уже во бѣла не течеть сребреными струями / къ граду Переяславию, / и Двина волотомъ течеть / онымъ грознымъ полочаномъ / подъ кликомъ поганыхъ** (Слово о полку Ігоревім). Ці два значення були пов'язані із релігійними переконаннями. У «Повісті врем'яних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах поганими названо усіх нехрещених – і співвітчизників, і чужоземців–завойовників: 1. **Она же разумѣвши, и рече къ царю: азъ погана есмь, да аще меня хочещи крестити, то крѣсти мя самъ; аще ли, то не крещуся. И крести ю царь с патриархомъ. 2. А Половцемъ воюющимъ по землѣ, и рѣша ему мужѣ смыслени: почто вы распрю имата межи собою? а поганин гвѣять землю Рускюю** (Літопис Руський). У «Матеріалах для словника давньоруської мови за писемними пам'ятниками» І. Срезневського зафіксовані такі значення, пов'язані з християнською вірою: **поганин / поганый / поганъ** «язычникъ», «неправовѣрующій, еретическій, еретикъ», «неправославный; нехристь, поганый (прозваніе недруговъ Руси)», «иноземный, чужеземный» [МСДРЯ, 2: 1011–1012].

Релігійне значення «неохрещений» зафіксувало негативно-емоційну соціальну оцінку групи людей: *поганый* = денотат 'хто не прийняв християнства' + оцінний компонент 'несхвалення, засудження тих, хто не прийняв християнства / неприязнь до них' + емоційний компонент 'почуття зневаги' + експресивний компонент (інтенсифікація оцінки та емоцій, особлива психологічно мотивована піднесеність). Під впливом формування суспільного негативного ставлення до тих, хто не прийняв християнства, від релігійного значення лексеми **поганин** у слов'ян визріло семантичне розширення – нове значення «злий / недобрий», яким окреслювали вже набагато ширше коло осіб чи ознак (не лише за стосунком до релігії). І. Огієнко пояснює: «<...> через погорде ставлення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення злий, недобрий» [ЕССУМ: 72]. Лексема *поганый* мала конотативне нашарування ще в латинській мові, у якій *pāgānus* – «сільський; селянський, простий, неосвічений» [ЕСУМ: 472]. Як зауважує П. Черних, у період до IV ст. язичництво у християн називали *religio pagana*, тобто «віра сільська, мужича», бо християнство у Римі спочатку було релігією міського населення [ИЭССРЯЧ: 47]. У мові Київської Русі лексему *поганый* удало залучили для характеристики половецьких загарбників, поєднавши нею два значення: і «неохрещений» і «злий, недобрий».

Розширення семантичного обсягу значенням «злий, недобрий» в києворуській мові, за нашими спостереженнями, відбувалося поступово, оскільки в давніх текстах намагалися уникати двозначності (*поганый* за вірою чи *поганый* за вдачею?). Такі висновки випливають зі спостережень за мовою тогочасних пам'яток, у яких лексему **поганин** в нерелігійних значеннях та похідні від неї лексеми (наприклад, прислівник *погано*, дієслово *поганити* та ін.) літописці обминали, використовуючи слова **лихъ, злый, не добрыи, скверныи** та под. Для порівняння – мікроконтексти з літописів та їхні сучасні переклади В. Яременка: 1. **Отвѣщавъша же бояр и рѣша: аще ли хъ бы законъ Грѣчкый, то не бы баба твоя Ольга прияла крещения, яже мѹдрѣйши всихъ человекъ.** – *Бояри порадилися і сказали: «Якби поганый був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей».* 2. **Отъ грѣховнаго во корене з лый плодъ бываеть.** – *А від гріховного кореня поганый плід бува.* 3. **И рече Володимеръ: се не добро есть мало городовъ около Києва.** – *І сказав Володимир: «Це погано, що мало городів навколо Києва».* 4. <...> **ихъ же нечистотѹ видѣвъ: ядыхѹ сквернѹ всякѹ, комары, мѹхы, коткы, змѣя, мертвеца не погребати, но ядыхѹ и женскиѹ**

изъврагы и скоты вся нечистыя. То видѣвъ Александръ убояся, еда како умножатся осквернятъ землю, [загна ихъ] на полунощныя страны у горы высокия; и Богъ повелѣвшю, состѹпишася о нихъ горы полунощныя <...> – І їхню нечистоту бачив: їли [вони] погань всіляку: комарів, мух, котів, змій; і померлих не хоронили, а пожирали, і жіночі викидиші, і скотів усіх нечистих. Побачив усе те Олександр і злякався, щоб, коли розмножаться, не споганили землю. [І загнав їх] в опівнічні краї у гори високі. І за божим повелінням зімкнулися за ними гори північні.

Якщо функціонування лексеми **поганин** в час створення «Слова» було сконцентровано на значеннях та похідних однокореневих лексемах, що стосувалися релігій, відмінних від християнської, то після розпаду Київської Русі напрям розвитку було змінено – розширення лексико-семантичного поля лексем з коренем **поган-** активізувалося в нерелігійних значеннях. Так, пізніше, окрім закріплення перших таких значень лексеми **поганин** («грубий», «злий, недобрий», «нечистий», «мерзенний»), словникарі фіксують значення «непривабливий ззовні» («некрасивый» [СУМГ, 3: 229]) і низку нових похідних лексем, які уже не мали стосунку до релігії, а саме: у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.» – *поганка* «мерзавка, негідниця» [МСТ: 126]; у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка – *поганка* «лихорадка», *погано* «Худо. Скверно. Мерзко» [СУМБ.-Н.: 286]; «Словарь української мови» Б. Грінченка містить досить розлоге гніздо однокореневих лексем: *поганець* «гадкій чоловікъ, мерзавецъ», *поганка* «мерзавка», «некрасивая», «плохая вещь», «лихорадка», «змея», *поганин* «вовк», *поганити* «гадить, осквернять», *поганитися* «пачкаться, оскверняться», *поганіти* «дѣлаться хуже», «дурнѣть», *поганчати / паганишати* «дурнѣть», *поганкуватий* «плоховатый», «невзрачный, некрасивый», *поганкувати* «плоховато», *погано* «дурно, плохо», «некрасиво», *поганюга* «ув. отъ погань», *поганючий* «ув. отъ поганій», *поганючо* «ув. отъ погано» [СУМГ, 2: 229–230]; а сучасні словники СУМ-11, ВТССУМ додають *поганин* «той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т. ін.)», *поганець* «лайливе слово», *поганський* «лихий, ненависний, проклятий», *поганенький* «досить поганій; негарний», *поганенько* «присл. до поганенький», *поганесенький* «не дуже гарний», *поганіший / поганіший* «вищ. ст. до поганій», *поганорозчинний* «який погано розчиняється» та ін. [СУМ-11, 6: 701–704; ВТССУМ: 1002–1003].

Семантичний обшир похідних нерелігійних значень лексеми *поганій* успішно закріплено в активному словнику сучасних носіїв української мови: «ПОГАНІЙ. 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. // Неприємний своїми якостями, властивостями (несмачний, смердючий і т. ін.). // Некорисний або шкідливий // Несприятливий, похмурий (про погоду, день і т. ін.). 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам. // Виконаний недосконало, немайстерно; невправний. // Недосвідчений, невмілий (про людину). // Який не відповідає звичайним нормам, відхиляється від нормального (про стан, відчуття, життєві функції організму і т. ін.). // Нездоровий, хворий (про органи тіла, організм). 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний. // Невеселий, гнітючий. // Нешасливий, важкий, жорстокий. // у знач. ім. погане. Те, що віщує лихо, небезпеку або неприємність. // у знач. ім. погане. Що-небудь лихо, небезпечне, неприємне. 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину). // Недоброзичливий, неприязний; злий. // у знач. ім. поганій. Людина, огидна своєю поведінкою, вчинками і т. ін. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.). // Який ганьбить, плямує кого-небудь. // Грубий, брутальний, непристойний. // у знач. ім. погане. Те, що варте осуду. // Який виражає осуд; несхвальний, негативний. 6. Непривабливий, негарний або бридкий на вигляд. // Брудний, нечистий. // перен. Який викликає ненависть; проклятий // перен. Нікчемний, підлий. 7. етн. Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. заст. Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у знач. ім. поганин» [СУМ-11, 6: 701; ВТССУМ: 1002]; «ПОГАНІЙ. 1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий,

негарний зовні. 3. *етн.* Пов'яз. з нечистою силою» [СУМ-1: 805].

О. Мельничук припускає, що лексичну розлогість лексем з коренем **поган-** в українській мові забезпечила фонетична близькість із власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янськими *gana* «образа», *ganiti* «докоряти» та українськими *гана* «осуд, ганьба, сором», *ганьбити* «гудити; докоряти, лаяти» [ЕСУМ: 472]. Така гіпотеза (йдеться лише про фонетичну, а не генетичну схожість; М. Фасмер, наприклад, стверджує, що *погáннѣ* «навіть чи має щонебудь спільне з польським *ganić* «хулити, засуджувати», чеш. *haniti*, усупереч Маценауеру, Миклошичу» [ЭСРЯФ: 294]), на наш погляд, є цілком можливою, якщо зважити на високі кількісні показники утворених похідних лексем від праслов'янських *gana* та *ganiti* саме в українській мові: якщо в період Київської Русі такий словотвірний процес був ще погано розвиненим (зафіксовано лише одну лексему **ганьба** «гажденіє:... злох^лленіє, ганба» [МСДРЯ, 1: 509]), то згодом він доволі добре активізувався поміж українців, про що свідчить 1) розвиток низки однокореневих лексем з коренями **ган-** і **ган-**, які фіксують словники української мови XV – XVII ст. (*ганба / ганьба, поганьбенье, ганбити / ганбыти / ганьбити, ганьбитисѧ, ганебне, ганебний, ганити / ганіті, ганьбѧчий* [СУМ: 506-507; ЛЛЗ; СУМ-28, 6: 188-191]), пізніше доповнені Б. Грінченком (*ганджа / танджа, ганебність, ганебно, ганетьба, ганиба / ганеба, ганьбливий, ганьбливо, ганьбувати* [СУМГ, 1: 270–271]) та українськими лексикографами нашого часу (*гандж, ганджовитий, ганджувати, ганджований, ганьбитель, ганьбителька, ганьблення, ганьблений*); 2) більша, ніж у споріднених мовах, різноманітність значень лексем *гана* і *ганити*: ***gana** – у старочеській мові *hana* «обида», у чеській *hana* «порицание, хула, брань, посмеяние, изъян, недостаток, проступок» (діал. *neni hani* «без из'яна, доброкачественное»), у словацькій *hana* «порицание, хула», у польській *gana* «порицание, хула», у болгарській *ган* «порок, изъян» (діал. *гáна* «поношение, порицание»), в українській *гáна* «порицание, бесчестие, поношение, стыд»; ***ganiti** – у старочеській мові *haniti* «обранить, оскорблять», у чеському діалекті *haniti* «порицать, бранить, высмеивать», у словацькій. *hanit'* «хулить, бранить, ругать», у польській *ganić* «порицать, бранить, хулить», у словенській *gāñj* «хулить, порицать», у південно-західному діалекті російської мови *ганить* «порицать, осуждать, хулить, хаять», у болгарській *гáниць* «порицать, осуждать», в українській *гáнити* «порицать, укорять, бранить, злословить, порочить, поносить, бесчестить» [ЭССЯ: 99–100].

Прикметно, що в українській мові лексеми з коренем **поган-** у релігійних значеннях також збереглися: *поганий* «7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у *знач. ім.* поганин» [СУМ-11, 6: 701], *поганський* «*прикм.* до поганин 1. // Належний поганину, поганам; який є у поган; власт. поганам. 2. *стос.* до часів поганства; пов'язаний з цими часами. 3. *етн.* Який знається, має зв'язок з нечистою силою; нечистий» [СУМ-11, 6: 704], *поганин* «*заст.* Той, хто сповідуєдохристиянське релігійне вірування; язичник» [СУМ-1: 805–806], *поганець* «поганин» [СУМ-1: 805], *поганство* «1. Назва дохристиянських релігійних вірувань. 2. *збірн.* Погани» [СУМ-1: 806]. Важливим є те, що в українській мові активність використання таких лексем у релігійних значеннях й досі не спала. На підтвердження думки подаємо переклади кількох мікроконтекстів Біблії з лексемою *поганин* у значенні «нехристиянин», здійснених у XX-XXI ст. П. Кулішем – І. Пулюєм – І. Нечуєм-Левицьким (1903 р.), І. Огієнком (1962 р.), І. Хоменком (1963 р.), Патріархом Філаретом (2002 р.), О. Гижою (2012 р.); лише Патріарх Філарет чужовірців та чужу віру називає не *поганами / поганством*, а синонімійними відповідниками *язичники / язичництво*, бо переклад здійснено з російськомовного джерела, де скрізь фігурують лексеми *язычник / язычество*.

Отже, вихід ад'єктивів *духовний* і *поганий* за межі релігійної сфери відбувся за допомогою розширення релігійних значень («пов'язаний з церквою» → «пов'язаний з моральним світом людини, її внутрішнім психічним життям людини, інтелектуальною природою», «неохрещений» → «кожен, хто не відповідає певним вимогам мовця») і спирався на високу оцінку рідної для українців християнської віри («схвалення християнства, церкви» →

‘схвалення внутрішнього світу людини’, ‘несхвалення когось / чогось через іншу релігію’ → ‘несхвалення когось / чогось’). Збережений семантичний компонент релігійного значення ‘позитивна / негативна оцінка’ поширився на всі відтінки нерелігійних значень, засвідчивши потужну внутрішню енергію релігійного слова, здатного витворювати такі стійкі похідні значення.

Література

Ермакова 2006: Ермакова, О. П.: Ирония и ее роль в жизни языка. КГПУ им. К. Э. Циалковского, Калуга 2005.

Німчук 1983: Німчук, В. В.: Праслов'янська лексика. Лексика давньоруської мови. Ін: Історія української мови. Лексика і фразеологія. Наукова думка, Київ 1983, с. 15–163.

Осінчук 2009: Осінчук, Ю. Історія української богослужбово-обрядової лексики. Вид. дім Дмитра Бурого, Київ 2009.

Тараненко 1980: Тараненко, О. О.: Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. Наукова думка, Київ 1980.

УМЕ: Українська мова: енциклопедія. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ 2004.

Умовні скорочення

ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2007.

ЕССУМ: Огієнко, І.: Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Т. 4: П–Я. Накладом товариства «Волинь», Вінніпег 1995.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: У 7 т. Т. 4 Н–П. Наукова думка, Київ 2003.

ИЭСРЯЧ: Черных, П.: Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. Т. 2. Русский язык, Москва 1999.

ІСУМ: Історичний словник української мови: У 2 т. Т. 1. Державне видавництво України, Київ – Харків 1932.

ЛЛЗ: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская [Електронна версія]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz72.htm#P>

МСДРЯ: Срезневский, И. И.: Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам: В 3 т. Типографія Императорской Академіи Наукъ, Санкт-Петербургъ 1893–1912.

МСТ: Тимченко, Є.: Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. Т. 2. Літопис-XX, Київ 2003.

СУМ-1: Словник української мови. Видавничий центр «Просвіта», Київ 2012.

СУМ-11: Словник української мови: В 11 т. Наукова думка, Київ 1970–1980.

СУМ-20: Словник української мови: У 20 т. Т. 1. Наук. думка, Київ 2010.

СУМ-28: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. Вип. 6: В–Г. Вип. 8: Д. Львів 1999, 2001.

СУМБ.-Н.: Білецький-Носенко, П.: Словник української мови. Наук. думка, Київ 1966.

СУМГ: Словарь української мови: У 4 т. Лексикон, Київ 1996.

ЭСРЯФ: Фасмер, М.: Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 3. Прогресс, Київ 1987.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. Вып. 6: *e–*golva. Наука, Москва 1979.

Summary

The adjectives *духовний* and *поганій* went beyond the religious sphere due to the expansion of religious meanings (*духовний* «related to the Christian worldview» → «related to the inner world of a person», *поганій* «unbaptized» → «anyone who does not meet the requirements of the speaker»). In the adjective *духовний* amelioration of meaning also took place («related to the inner world of a person» → «related to a rich inner mental life of a person»). All these processes are based on the appreciation of the Christian faith, native to the Ukrainians («approval of the Christian worldview» → «approval of the inner world of a person», «disapproval of someone / something related to the non-Christian religion» → «disapproval of someone / something»), witnessing the powerful inner energy of a religious word capable of creating such stable derived meanings.

Key words: semantics, expansion of meaning, amelioration of meaning, religious vocabulary, secularization.